

ODGOJ/OBrazovanje IZmeđu sekularizma I INTERKULTURALIZMA

Dr. MUJO SLATINA

Dvadeset prvo stoljeće biti će vrijeme prijelaza društva materije i energije u društvo znaka. Za razliku od društva materije i energije društvo znaka će tražiti da znanost i tehnologija budu više natopljene moralnim i univerzalnim ljudskim vrednotama. To društvo će biti obilježeno raznovrsnošću kultura i interkulturalnim odgojem. Vrijeme koje donosi 21. stoljeće biti će vrijeme međusobnog upoznavanja kultura, vrijeme međukulturalnog komuniciranja i razmjene različitih kulturnih i civilizacijskih vrednota. Na ovaj cilj, kojem će u budućnosti stremiti odgoj/obrazovanje, podsjeća i kur'anska riječ: ... *Na narode i plemena vas dijelimo da bi ste se upoznali.* (49,13.). To vrijeme će *zgaziti* nacionalnu samodovoljnost u edukaciji a omogućit će svestranu uzajamnu zavisnost naroda. To vrijeme će tražiti da se uz pomoć odgoja/obrazovanja daje drugačiji značaj odnosima među narodima i njihovim kulturama. To će biti vrijeme u kojem će odgajatelji učiti kako da se obrate djeci iz različitih kulturnih sredina radi njihovog duhovnog bogaćenja ljudskim različitostima. Kulturnu povijest svijeta slijedećih 50 godina, predviđaju mnogi znanstvenici, karakterizirat će dvije naizgled suprotne pojave. To

će biti vrijeme stvaranja svjetske kulture i životnost etničkih kultura. Munjevit napredak komunikacijskih tehnologija i kretanje ljudi omogućit će rađanje određene svjetske "kulture" (zračne luke, veliki hoteli, privredna središta, velika turistička središta, poznati istraživački laboratoriji itd.). S druge strane, ovo će omogućiti da svoju univerzalnost pokažu različite kulture.

Društvo znaka će odgoj/obrazovanje tretirati kao kulturni i civilizacijski, a ne kao ideologijski ili politički fenomen. Zato će odgojno-obrazovna djelatnost istodobno biti upućena na kulturu uopće i na posebnu kulturu koja i jeste realni temelj ove djelatnosti. Ova dva zahtjeva mirit će se stvaranjem kulturno-edukacijskih područja i omogućavanjem obrazovne **participacije** u drugačijim kulturama. Ovo će omogućiti velikom broju ljudi da shvate i da respektiraju vrijednosti koje su izvan granica vrednota jedne etničke grupe. Odgojem/obrazovanjem u vremenu koje dolazi morat će se **osigurati** razvoj pojedinačne individue i ljudskog roda istodobno. Tek u ovoj društvenoj nakani obrazovanje će se moći pojmiti kao *vid čovjekove emancipacije i humanizacije*. Dakako, ovaj proces neće ići tako lahko. Neki oblici

života i društvenih struktura će podsticati a drugi će obuzdavati proces međukulturalnog komuniciranja i interkulturalnog obrazovanja. No, sve snažnija uspostava svjetskog tržišta, zajedničkih valuta, interneta itd. presjecat će društvene izvore reproduciranja faktora koji ne dopuštaju da se narodi međusobno upoznaju.

Sekularizam nije moralna srž države

Svakoj normalnoj državi potrebno je da ima vrijedne i čestite građane. Normalna je ona država koja je zajednica vrijednosti. To je ona država u kojoj se njeguju objektivno važeće vrijednosti (Pravda, Istina, Dobrota, Ljepota, Svetost¹). Samo u takvoj državi odgoj/obrazovanje može funkcionirati kao univerzalno važeća vrednota. Država kao zajednica vrijednosti² je dobro koje je za teoriju odgoja i obrazovanja relevantno. Stoga "svaka despotska forma države, tj. svaka vrsta diktature (kao) jedna nenormalna forma države"³ nije niti može biti sadržajem zasnivanja teorije odgoja. Za teoriju odgoja/obrazovanja interesantna je država kao **pravnomoralni red** a ne kao moć i sila, ne kao instrument vladanja. Država kao prvomoralni red je dobro koje svaka teorija odgoja mora *tretirati* (i) kao "obrazovno dobro".⁴ Država kao moć i sila, kao instrument vladanja, ima dva osnovna zadatka koja teorija odgoja/obrazovanja samo *konstatira*. Ta dva zadatka su: a) da **štiti** prirodno **pravo** svakog čovjeka na odgoj i obrazovanje, tj. da omogući neophodne obrazovne ustanove za sve svoje građane i b) da osigura **finansiranje** školskog sistema. Prvu zadaću mora ispunjavati jer nema građanskih i političkih prava bez obrazovanja građanina, drugu jer od svih problema s kojima se suočava školski sistem, najveću težinu ima problem finansiranja i troškova školovanja. Na ovim zadacima, prije svega, država pokazuje svoju odgovornost za odgoj i obrazovanje.

Država će biti dobra ako u njoj vlada red i pravednost. Red i pravednost počivaju na slobodi i zakonu. Slobode ne može biti bez reda, reda ima bez slobode. Demokratijom se želi povući linija odvajanja slobode od neslobode (tiranije i anarhije). Red bez slobode je tiranija, sloboda bez reda je anarhija. Po Aristotelu najbolja je ona država čiji su građani pravedni ljudi. Da bi ljudi bili pravedni, njihovu svijest moraju ispunjavati sadržaji univerzalno važećih vrednota, a ne siromašni sadržaj sekularizma. Samo svijest koju grade sadržaji ovih vrednota može biti kadra razlikovati normalnu od nenormalne države i može istinski sudjelovati u moraliziranju ove zajednice. Ako želimo da nam država bude **zajednica vrijednosti**, onda se obrazovanju za pravednost mora dati puna pažnja. Pravednost je najbliža ljudskoj čestitosti. Odgoj za pravednost, u moralnom smislu, je osnovni zahtjev države kao zajednice vrijednosti. Ovo saznajemo ne samo iz teorije o državi, iz historije ili iz znanosti, nego i iz religije. Kur'an, primjerice, čovjeku šalje sljedeću poruku i poduku: *Pravedni budite, to je najbliže čestitosti.* (5,8.). "Pravda je ideja koju mi smatramo moralnom srži državne zajednice".⁵ Ljudska prava su istodobno i moralna ideja i politička koncepcija. Zato pravda živi samo u onoj zajednici gdje pravo podjednako **važi za sve** i gdje postoje mogućnosti da se to pravo **ostvaruje**. "Udruženje ljudi pod zakonima prava", kako Kant naziva državnu zajednicu, može biti zajednica vrijednosti ukoliko pravda kao moralna veza obuhvaća sve građane, tj. ukoliko je pravda smjer, stremljenje i svrha pravnoga reda te zajednice. Prema tome, pravda je **moralna srž** državne zajednice, a ne sekularizam. A zašto je ovo isticanje važno za teoriju odgoja/obrazovanja? Iako odgoj nije identičan sa moralom i religijom, on u krajnjoj instanci teži biti moral i vjera. To isto važi i za obrazovanje koje se ne reducira na puko školovanje, tj. obraz/ovanje iz kojeg nije istisnuta moralna supstanca koju imenujemo kao

“obraz”. Ako sekularizam nije moralna srž države, pogotovo ne može biti moralna srž teorije odgoja i obrazovanja. Logika i suština sekularizma nije logika i suština pravde. Kako je pravda najbliža čestitosti, čestitosti prema kojoj samo odgoj stremi, to ista može biti moralnom srži teorije odgoja i obrazovanja. Pravda je motrište iz kojeg vidimo da odgoj/obrazovanje nije politički nego kulturni fenomen.

Odgoj/obrazovanje između sekularizma i interkulturalizma

Kako je odgojno-obrazovna djelatnost kulturni a ne politički fenomen to se njeno ishodište ne nalazi u sekularizmu nego interkulturalizmu. Upućenost odgoja/obrazovanja na interkulturalizam daje jedne, a upućenost na sekularizam druge rezultate. Prva vodi samoj prirodi odgoja/obrazovanja, druga se vodi suprotstavlja; prvom poštujemo i čuvamo samu prirodu odgoja/obrazovanja, drugom tu prirodu ignoriramo. To je zato što odgoj ne trpi svrhe koje su njegovom bivstvu strane, koje ne odgovaraju suštini odgojno-obrazovnog fenomena. Svrhe politike ne idu uporedo sa svrhama odgoja. Ni sredstva za njihovo ostvarenje nisu ista ili bar slična.⁶ Njihovi ishodi su također različiti. Politički ishod je rezultat moći i borbe, pedagoški ishod je rezultat suradnje i ljubavi. Svaka politika kao krajnji rezultat pokaže pobjednike i poražene, one koji vladaju i one koji su im potčinjeni. Da bi neko vlastitu moć proširio, on moć drugoga mora suziti. Borba je univerzalnost politike, kulturno djelovanje je univerzalnost odgoja/obrazovanja. Politička demokracija, koja ne bi prihvatila kulturnu i vjersku raznolikost bila bi tijesna za izazov novih procesa kolektivne identifikacije i individualne akulturacije. Ovi procesi kao i svjetski uspostavljeni oblici komuniciranja trebaju unos elemenata drugačije kulture i drugačijih načina mišljenja u edukacijski prostor da bi se narodi međusobno upoznavali. Tako se uz političku javlja i

kulturna demokracija i kao historijska i kao društvena potreba. Kulturna demokracija je primjerena **esenciji** (suštini) odgojno-obrazovnog fenomena, politička demokracija je primjerena njegovoj društvenoj egzistenciji. Zato se može reći da je za odgoj **bitna** kulturna demokracija,⁷ dok mu je politička demokracija samo **potrebna**. Šta to znači?

Odgoj koji bi se gradio na logici moći ne samo da bi postao autoritarnim odgojem nego bi ga, posredstvom javnog i anonimnog autoriteta⁸ učinio općom indoktrinacijom i manipulacijom ljudima. I ne samo to. Odgajatelji bi postajali neka vrsta “pedagoške policije” koji bi još dobivala zadaću da formira ličnost po naredbi. Zato svako nastojanje radikalnog podvrgavanja odgoja političkom htijenju omogućuje akumulaciju različitih formi autoritarnog, nedemokratskog odgoja. Tamo gdje ima autoritarnog odgoja u ogromnim količinama to je pouzdan znak da je u odgojno-obrazovnom djelovanju pedagoška logika zamijenjena političkom, tačnije, sekularističkom logikom. Tamo gdje je sekularizam jedini pokrovac školskom sistemu, ne samo da humanistički odgoj ne može uzeti zraka, nego i sam čovjekov život postaje jeftin. Otuda bilo koji oblik **bahatog** pretvaranja političkog u pedagoško sredstvo, ili obrnuto, jest čin grube sekularizacije a ne nježne demokratizacije. Kad političar kaže da bez politike nema države, odgajatelj kaže bez odgojno-obrazovne djelatnosti nema kulture.

Odgoj/obrazovanje kao **prijenos kulture**, kao učenje kulture nema svrhu potaknuti pojedinca da grčevito brani svoj osobni identitet. Naprotiv, uvođenje pojedinca u svijet u kojem mu njegova tradicija i kultura pružaju određeno gledište o vrednotama od **univerzalnog** značaja je svrha odgoja/obrazovanja. Neophodno je, dakle, afirmirati univerzalni oblik nekih etičkih principa čija se vrijednost ne ograničava samo na područje jedne kulture. Zato “umjesto *separatnih obrazovnih institucija za (ili u) pluralno(m)*

društvu (...) treba više razvijati *pluralne i multikulturalne obrazovne insititucije*, koje će promovirati zajedništvo, toleranciju, uzajamno kulturalno upoznavanje i uvažvanje.”⁹ Društvo koje hoće obrazovanje kao *uzajamnu zavisnost naroda* mora se oslanjati na kreativnost i kulturu, a ne sekularizam. Da bi služio svijesti i kreativnosti odgojno-obrazovni sistem mora posjedovati određenu autonomnost koja opet može napredovati zahvaljujući inovaciji i kritici.

Kritika odgoja i obrazovanja, prije svega, pretpostavlja razlikovanje svijesti koja je izraz zbiljske proizvodnje života od svijesti u njenoj racionalizirajućoj ideološkoj i socijalnoj funkciji. Da bi se djelovalo preko nauke za općeljudsku emancipaciju i humanizaciju ličnosti (npr. edukacijski tretman ljudskih prava i ljudskih sloboda, razvijanje tolerancije, dijaloga i razvoj antropološke kulture a razaranje predrasuda i primitivizma) te da bi se otklanjali

degradirani i dotrajali pedagoški odnosi, odgoj treba biti upućen interkulturalizmu a ne sekularizmu. Upućenost odgoja sekularizmu, u većoj ili manjoj mjeri, postepeno ali sigurno bi formirala navike kojima smeta svaka drugost i drugačivost. U toj rigidnoj praksi formirao bi se stav da škola mora biti "laička crkva", a ne mjesto uključivanja u zajedničku kulturnu mnogostrukost, mjesto upoznavanja međukulturalnog komuniciranja i upućivanja u ljudska prava.

Kako svrhe politike ne idu uporedo sa svrhama odgoja/obrazovanja i kako sredstva njihovog ostvarivanja nisu ista, kako država nije odgojni zavod niti centar za obrazovanje, te kako je odgoj/obrazovanje kulturni a ne politički fenomen, to se sekularno ustrojstvo države ne može u doslovnom smislu prenijeti u odgojno-obrazovni prostor. Naime, pokazalo se očitim da je sekularizam (razvijena sekularnost) uključivao i mehanizme eliminiranja demokratičnosti i tolerancije¹⁰ i tako omogućio veću prinudu, smatra Mougniott,¹¹ nego što bi to činio "neki sustav državne religije dopunjene odredbama o zaštiti manjima".¹² Duh sekularnosti je, "bez dvojbe, previše često bio, i još uvijek je, izobličavan sekularizmom i njegovom sklonošću ka poticanju protureligijske propagande, pa čak i službenim agnosticizmom".¹³ Njime se nisu mogla osigurati, ne samo prava vjerskih sloboda nego i ljudska prava uopće. Nema zemlje u kojoj duh sekularizma nije poticao protureligijske propagande pokazujući se kao antireligijsko učenje. Posebice u zemljama u kojima su grubo gušene vjerske slobode prosvjetni radnici su dovođeni u poziciju da im zalogaj hljeba biva uvjetovan njihovim odricanjem od vjere. Koliko ih je samo bilo zlostavljano zbog svoje vjere i primoravano da iz svog svjetonazora i svojih političkih ubjedenja isključuju i vjerske spoznanje i vjerska osjećanja? Koliko je samo napada na religiju bilo u vremenu sekularizma? Pokazalo se očitim da **ne postoji** neka suštinska veza između sekularizma i demokracije. To

znači da sekularizam ne mora pozitivno korelirati sa demokracijom. "Unatoč francuskoj tradiciji, ne postoji nikakva suštinska i nužna veza između demokracije s jedne, i razdvajanja Crkve i države, odnosno sekularnosti, s druge strane. Mnoge zemlje, kojima niko ne odriče autentičan demokratski karakter - Engleska, Švicarska i posebice skandinavske zemlje - nisu usvojile neko takvo rješenje, a neke od njih poznaju i režim državne vjere. To je slučaj s nekim švicarskim kantonima, gdje se radi djelimično o katolicizmu, a djelimično o Crkvi proizašloj iz reforme; takav je i slučaj Engleske, čiji je vladar ujedno i poglavar Anglikanske crkve."¹⁴

Sve "teorije" da nema demokracije u obrazovanju bez sekularnosti danas su skoro istrošene i pokazuju se kao teške ideološke zablude. Obrazovanje u kojem vlada, golemo naslijeđe *sekularizma* ne može biti faktor napretka i otvaranja prema svijetu. Međutim, činjenica je, veli Mougniotte da "sekularističko zastranjivanje ne predstavlja neku odavno nadvladanu niti samo prividnu opasnost".¹⁵

Ni teorijski nije moguće udovoljiti nezasitnom sekularističkom zastranjivanju. Kako ćemo, primjerice, logikom dovršene sekularnosti, tj. sekularizmom kao korjenitim razdvajanjem škole od crkve pedagoški postupati sa sljedećim detaljima književnog teksta:

"Noć je jasna, tiha, topla, srpanjska, rijeka široka, a s nje se diže para i osvježuje nas, praćaknula se riba, ptičice zašutjele, sve je tiho, prekrasno, sve se Bogu moli. Samo nas dvojica ne spavamo, ja i taj mladić, i mi povelj razgovor o ljepoti ovog Božijeg svijeta i o velikoj Njegovoj tajni. Svaka travčica, svaka kukčić, mrav, zlatna pčelica, svi, iako nemaju razuma, oni, znaju zapanjujuće točno svoj put, posvjedočavaju tajnu Božiju te je i samo bez prestanka izvršavaju, i ja naslućujem koliko se rasplamtjelo srce milog mladića." (F. M. Dostojevski, *Braća Karamazovi*, I, Znanje, Zagreb, 1979., str. 325.)

“Mladiću, ne zaboravljaj molitve. Svaki put u svojoj molitvi, ako je iskrena, iskrnsne nov osjećaj, a s njim i nova misao koja ti je bila prije nepoznata i koja će te ohrabriti, i ti ćeš razumijeti da je molitva odgoj. Zapamti još i ovo: svaki dan, kad god možeš, ponavljaj u sebi: “Gospodine, smiluj se svima koji stupiš danas pred tebe”.”(F. M. Dostojevski, *Braća Karamazovi*, I, Znanje, Zagreb, 1979, str. 351.)

“Veliki Bože, poče da šapuće u sebi, griješio sam kad sam govorio da te nema - sad se kajem! Svi su govorili da te nema, morao sam i ja da ne ispadnem iz društva, ali sam i tada u sebi vjerovao da nešto od tebe ima tamo gdje mi ne znamo. Mili Bože, veliki, svemogućí, učini da me ne pogode! Imam dvoje djece, nemoj da budu siročići kao što sam ja bio kad mi se majka preudala - zašтите me, bar zbog njih i zakrili tvojom rukom. Evo se pred svim krstim, evo da vidiš. Nek i oni vide, s jedne i s druge strane, i nek mi se svi rugaju - nije meni do njih stalo, ja se samo u tebe nadam i molim te danas i do kraja života, amin!” (Lalić, M, *Hajka*, Grafički zavod, Titograd, 1967. str. 460.)

Kako ćemo ove i njima slične tekstualne detalje, na upit djece, tumačiti po logici sekularizma?

Ili, kako ćemo iz Tolstojevog romana *Rat i mir* interpretirati ovu misao: “Kad ga (Boga) ne bi bilo, vi i ja ne bismo govorili o njemu, gospodine”. Hoćemo li čitati knjigu *Zvonar bogorodične crkve* (i naslovom se podučava!) ili je zbog njenog naslova ne smijemo uzeti za lektiru. Zar sekularistička logika ne sugerira predavaču (ako ga već i ne obavezuje!), da prilikom držanja predavanja o štetnosti alkohola, droga i pušenja, ne kaže, iako zna, da je njihovo korišćenje po islamskom učenju haram/zabranjeno. Ne ulazeći u to kako će ove i slične detalje interpretirati učitelj vjernik i učitelj ateista, činjenica je da se kroz književna, umjetnička, muzička djela promiče na stotine detalja, religijskih ideja, vjerovanja, mišljenja, vrijednosti i ponašanja kojima se socijalizira ličnost. I ne

samo to. Na ovaj način religija uspostavlja kontrolu nad ponašanjem, slagali se s time ili ne slagali sekularisti. Nećemo, valjda, iz sekularističkih zastranjivanja, pobuda i razloga sve ovo zaobilaziti, falsificirati našim tumačenjem, prešućivati, ili, ne daj Bože, uništiti književna, muzička i umjetnička djela zato što promiču vjeru i vjerovanje. Korjento razdavanje škole od crkve podrazumijevalo bi i ovu ljudsku glupost.

Ako bi sekularističko stajalište, u strogom smislu te riječi uvažavali, onda bi golema oblast umjetnosti: cjelokupna muzika, arhitektura, književnost, poezija bili skoro potpuno isključeni iz edukacije. Korjenito razdvajanje škole i religije, kakvo sekularisti hoće, tražilo bi da razorimo, uništimo čitava književna, muzička ili likovna djela bilo da prešućujemo, zaobilazimo ili tumačenjem falsificiramo ono što iz područja vjere i vjerovanmja promiču ova djela. Škola u kojoj bi se to radilo bila bi hrdava škola. Nećemo valjda po nalogu sekularističke logike prihvatiti pretpostavku da izučavamo samo ono što *neposredno saznajemo*. A zar u procesu odgoja/obrazovanja ne učimo i ne izučavamo mnogo onoga što ne saznajemo nepsoredno, onog što samo doznajmo pomoću analogija, konstrukcija, hipoteza, izvođenja zaključaka itd.? S druge strane, čovjek ne može upotrijebiti niti jednu svoju snagu u “čistom” vidu, u čistom obliku, pa ni intelekt. Pristati na intelektualizam u odgoju/obrazovanju znači pristati na razaranje književne i umjetničke forme ili pristati na stajalište da se iste ne mogu izučavasti putem nastave. I ne samo to. Intelektualizam u odgojno-obrazovnom djelovanju značio bi i zaobilazjenje svih drugih individualnih ljudskih snaga. A to je za teoriju odgoja i obrazovanja nedopustivo. Ova teorija ne trpi progon religijskih detalja, religijskih ideja, vjerovanja, mišljenja, vrijednosti i ponašanja iz književnih, umjetničkih i muzičkih djela. Religijske spoznaje i vjerska osjećanja ljudi, bilo autora književnih djela ili

samih likova u tim djelima imaju, ili mogu imati, svoj pedagoški smisao. Kao što se likovi u romanima daju radi percepcije ideje “ljubomore”, primjerice, tako se daju i likovi radi percepcije ideje “pokornosti Bogu”, “vjere i vjerovnja”. I jedni i drugi stvaraju opažaj, maštu, osjećanja itd. I jedni i drugi obrazuju, što će reći formiraju određen crte i vrline ličnosti. I jedni i drugi likovi omogućuju rad emocija i rad intelekta kod djeteta/čovjeka. Dakle, i jedni i drugi likovi, su pedagoški relevantni.

I iz ovih kratkih zapažanja nije teško pojmiti zašto se danas u Evropi, u kojoj se i rodio sekularizam, razmišlja i radi na ustroju odgojno-obrazovnog sistema na kulturnoj i političkoj demokraciji i vjerskom pluralizmu. Nažalost, današnji neki **sekularistički demokrati**¹⁶ ovo niti osjećaju niti vide. Oni ne samo da ne trpe nikakvo zamaranje metafizikom nego nude i pojednostvaljenu tipologiju ljudi koju hoće i odgojem/obrazovanjem reproducirati. Naime, sekularistički demokrati sve ljude dijele na dvije grupe: “ljevičare” i “desničare”. Ova tipologija funkcionira, ne samo kao automatska oznaka načina razmišljanja sekularističkih demokrata o najvažnijim društvenim, privrednim ili međunarodnim problemima, nego i kao automatska oznaka načina razmišljanja o odgoju/obrazovanju, o samom čovjeku i ljudskom rodu. Ova simplificirana slika ljudi odvodi pedagošku antropologiju u ideologiju. Možemo samo zamisliti kakav bi zoologija imala znanstveni status i kakvu bi nam spoznaju nudila kada bi znanje o majmunima svela na njihovu podjelu na repate i bezrepe!?

Sekularistički demokrati uopće ne misle kako školu valja učiniti mjestom uključivanja u **zajedničku** kulturnu mnogostrukost, mjestom upoznavanja međukulturalnog komuniciranja i upućivanja u ljudska prava. Njihova sekularistička strast je njihova međukulturna pedagogija i psihologija. Oni uopće ne vide da pojedinac mora biti informiran i dovoljno obrazovan kako bi njegovo pristajanje ili neprista-

janje, za bilo kojim učenjem, pa, razumije se, i za religijskim, bilo razumljivo i smisljeno. A zar neznanje i neinformiranost omogućuju slobodu opredjeljenja?! Oni sebi nikad ne postavljaju pitanje: *Kako je moguće izbjeći pogrešnom rasuđivanju, do kojeg nužno dovodi neznanje, a da se o vjeri nema nužan broj informacija, da se ne posjeduje elementarno znanje? Zar ova neobaviještenost može da garantirati razumijevanje i poštivanje vjernika?*

Sekularistički demokrati oboljeli prezirom prema vjeri i vjerovanju, a opijeni sekularističkom strašću, nježnu demokraciju pretavraj u grubi sekularizam - sekularističko zastranjivanje. Po njima vjeru i vjerovanje treba sahraniti, prognati ih u najdublju privatnost. Za razliku od sekularističke strasti, vatrena strast istine i humanizma goni nas da utvrdimo da li je sekularizam **izveden** iz suštine odgoja ili iz nečeg što je izvan njega, iz okolnosti koje se nalaze izvan odgoja. Znači prije nego se ponudi mehanički prijenos sekularnog ustrojstva države u odgojno-obrazovni prostor, valja prvo **dokazati** da **suština** odgoja **trpi** sekularizam, tj. da je sekularizam izveden iz same biti odgoja/obrazovanja; valja dokazati da je sekularizam moralna srž države, da je država odgojni zavod ili neki centar za obrazovanje, da je politika teorija odgoja i obrazovanja, tj. da svrhe politike i sredstva njihova ostvarivanja idu uporedo sa svrhama odgoja i obrazovanja, te da odgojno-obrazovni fenomen nije kulturni nego politički fenomen. Kada bi se ovo moglo znanstveno dokazati, onda ne bi bilo teško zaključiti da je nekadašnji “edukacijski sekularizam” bolji od današnje težnje Evrope da odgojno-obrazovni prostor uredi po principima političke demokracije, kulturne demokracije i vjerskog pluralizma. Dotle autor ovih redova, kome se i samom nekad činilo da je sekularističko rješenje valjano, neće ni ismijavati niti oplakivati strast sekularista ali neće ni smatrati da je sekularizam (izopačena sekularnost) bolja od onog što nam danas Evropa nudi.

Danas imamo čitav niz argumenata da odgoj/obrazovanje ne traži dovršenu sekularnost. Dvršena sekularnost je sekularizam. Sekularizam je daleko od toga da bude humanizam, ali nije daleko od toga da bude antiteizam. Iako sekularizam nije isto što i antiteizam, u krajnjoj instanci on teži da postane antireligioznost. Iako odgoj nije isto što i moral i vjera, ali u krajnjoj instanci teži da postane moral i vjera. Ovo su posve dva različita puta, koja proizilaze, ne iz političkog htijenja ili nehtijenja, nego iz same suštine ovih pojava.

Religijski odgoj i sekularizam

U istinski demokracijski organiziranoj državi religijska sloboda je omogućena kao i svaki drugi posebni oblik slobode. Ovo proizilazi iz činjenice što se bilo koji posebni oblik slobode ne može misliti kao neko posebno pitanje. Kao što za hemičara kap ili bure vode znači dva atoma vodika i atom kisika, tako za ozbiljnog društvenog mislioca religijska sloboda nije posebno nego opće pitanje unutar jedne posebne sfere. Kao što je kap vode, bure ili jezero vode H₂O, tj. kao što voda ostaje voda tako sloboda ostaje sloboda bez obzira u kojem se obliku ispoljava, bez obzira na materijal u kojem se sloboda javlja. Ukoliko odbacujemo jedan oblik slobode, onda odbacujemo samu slobodu. Ovo, razumije se, važi za bilo koji oblik slobode. To je zato što "svaki oblik slobode uslovljava druge oblike, kao što jedan dio tijela uslovljava ostale. Kad god se neka određena sloboda dovodi u pitanje, dovodi se u pitanje cela sloboda. Kad god se odbacuje neki oblik slobode, odbacuje se cela sloboda, koja posle toga može voditi samo prividan život, jer će od čiste slučajnosti zavisiti u kojoj će se oblasti nesloboda javiti kao vladajuća sila. U slučaju i proizvoljnosti nesloboda je pravilo, a sloboda izuzetak".¹⁷

Usklađivanje slobode pojedinca sa slobodom vjere podrazumijeva stajalište da se pojedinac **ne smije sil-**

iti na prihvaćanje vjere. Pobornici sekularnosti govore kako hoće spriječiti sve pritiske "utjerivnja u vjeru", kao da na to obavezuje religija. Ono što oni smatraju svojim otkrićem davno je objelodanjeno u religiji. U islamu, primjerice, to se iskazuje ovim riječima: "U vjeru nije dozvoljeno silom nagoniti, pravi put se jasno razlikuje od zablude! (Kur'an, 2,256.). Da Gospodra tvoj hoće, na Zemlji bi doista bili svi vjernici. Pa zašto onda ti da nagoniš ljude da budu vjernici. (Kur'an, 10,99.). U vjeri nema prisiljavanja. (Kur'an, 2,265.) Ko hoće - neka uzvjeruje, a ko hoće - neka ne vjeruje (Kur'an, 8,20.). Zato se Muhammed, a.s., kur'anskom riječju obavezuje da savjetuje, da poučava, da opominje (Kur'an, 88,21) te da ljude na vjerovanje *ne može prisiliti nego samo podsjetiti* (Kur'an, 50,45.). Po sebi se razumije da pojedinac mora biti informiran i dovoljno obrazovan kako bi njegovo pristajanje ili nepristajanje za religijskim sistemom vrednota bilo razumljivo i smisleno. Neznanje ne omogućava slobodu opredjeljenja. Uklon neznanja postiže se učenjem i podukom, organiziranjem vjeronauke i svih drugih oblika vjerske izobrazbe, nastave i prakse. Najzad, ne smije se zaboraviti da svako društveno onemogućavanje uvida u religijski sistem vrednota, a zbog zakonitosti razvoja svijesti, kad tad dovodi do oblika vjerovanja koji malo ili nimalo odstupaju od primitivnih oblika vjerovanja, animizma, praznovjerja.¹⁸

Obrazovni sistemi Evrope nisu vodili računa o vjerskom pluralizmu kao posebnom obliku interkulturalnog obrazovanja i to, kako veli Antonio Perotti (1994.), u oba njegova aspekta: a) *odnosi pojedinca i religija* i b) *odnosi između ljudi različitih vjera*. Oni ne poznaju obrazovanje u uvjetima vjerskog pluralizma. Razlog tome je dugo razdoblje kršćanske homogenosti Evrope kao i njeni različiti oblici "sekularizacije". Otuda religijski pluralizam nije ni mogao biti činilac historijske izgradnje nacija-država i njihovih pravnih sistema. A koji je cilj bio "laičke

crkve”, evropski pojmljene škole? “*Od početka naših nacionalnih društava,*” piše A. Thévenir, “*školi je, kao ‘laičkoj crkvi’, cilj bio uključiti svu djecu u nacionalno društvo, tako da proizvodi nacionalnog obrazovanja izgledaju kao da potječu iz iste zajednice (s osobitom koncepcijom povijesti, zemljopisa, jezika i kulture te hijerarhijskim ustrojem činjenica i koncepcija, a time i psihologije i etike)*”¹⁹ Iako je u nacijama-državama, kako primijeti A. Perotti, *jus educationis* pobjedio *jus sanguinis* (prava manjinskih kultura) i *jus soli* (prava religijskih kultura) ipak ovdje religijski (kršćanski) odgoj nije doveden u suprotnost sa porodičnim i školskim odgojem. Ovi se oblici odgoja nisu međusobno isključivali kao u bivšim zemljama komunističkog poretka. Uprkos proklamiranom principu o odvojenosti škole od crkve u evropskim društvima bila je “instalirana” religija kao kod po kojemu bi se u svakodnevnom životu raspoznao nekršćanin. “Praksa identificiranja doseljenika iz Afrike i Azije s nekršćanskim ‘vjerama’ razlog je u tome što je u Zapadnoj Evropi mjerilo pripadnosti religiji najvažnije mjerilo društvene identifikacije pojedinca.”²⁰ Evropski oblici sekularizma više su bili u funkciji ovog raspoznavanja nego li što je bio isključivanje religije iz javnog života ili korjenito razdvajanje škole od Crkve. Otuda problem socijaliziranja i utjecaja tzv. “paralelene škole”, upozorava sociolog A. Djeghoul, jeste u tome što “*mali Mohammedi sve više sličje malim Pierrovima, ali ne i obratno*”.²¹ Zato je pogrešno mišljenje da su evropska društva posve isključila religiju iz javnog života. U njima, edukacijom nikada nisu dovedene u pitanje veze nacija - država - jezik - vjera, bez obzira na stepen njihovog međusobnog funkcioniranja. Nije, dakle, Zapad uznapredovao zbog toga što se odrekao religije, nego što se okrenuo znanosti²² i što je odgojem i obrazovanjem postigao neophodni stepen kulturne identifikacije.

U evropskoj pedagoškoj misli povratak religijskom odgoju tumači se trajnim naseljavanjem nekršćanskog stanovništva u Evropu. Ali ovo nije najvažniji i jedni razlog ovog povratka. Postoje i drugi i stariji razlozi. Neke ćemo ovdje spomenuti.

Prvo, svaki pokušaj onemogućavanja uvida u religijski sistem vrednota, za nekoliko decenija, dovodi do moralnog siromaštva individualnog i društvenog ponašanja ljudi, do moralne pustoši u ljudskim dušama i do nemorala. Historija je puna ignoriranja ili omalovažavanja religijskog odgoja. I veliki kulturni narodi znali su onemogućavati valjan uvid u religijske vrijednosti, ili su religijsku poduku ograničavali na minimum. I u ovom slučaju historija je opominjala. Mladež koja dovoljno nije upućena u religijski sistem vrednota nije u stanju, u najdubljem filzofskom smislu riječi, shvatiti religiozne ljude. I ne samo to. Ovakvo odgojno nastojanje, a zbog zakonitosti razvoja svijesti, kad-tad dovodi do oblika vjerovanja koji malo ili nimalo odstupaju od primitivnih oblika vjerovanja, animizma, praznovjerja. Nakon nekoliko decenija, umjesto u Boga, ljudi počinju vjerovati u aveti, u čuda, u dlan, u grah, u kahvenu šoljicu, u razne vradžbine i vraćanja, u mađije i mađijanja. Ateisti ne vjeruju samo u jednog i jedinog Boga, ali vjeruju u niz drugih bogova (novac, državu, partiju, u različite ljude-bogove u likovima farona itd.) .

Drugo, naše vrijeme prenapučeno je svojim suprotnostima. Tehnologija i tehnika omogućile su da ljudski rad postane plodnijim. Ali ova pobjeda tehnike kao da je plaćena cijenom gubljenja vrijednosnog čovjekovog kompasa, cijenom njegovog moralnog srozavanja. Kao da je čovjek htio, ovim progresom, utisnuti intelektualni život u materijalne snage, a svoj vlastiti život učiniti besmislenim i nesigurnijim. Jesu li čovjekove potrebe za sigurnošću dovedene u pitanje? Kako i gdje čovjek danas zadovoljava ove svoje potrebe? Savremeni čovjek kao da dolazi do saznan-

ja da se ovi problemi ne mogu riješiti izvan vjere.

Treće, savremenom komunikacijom - ekonomskom, političkom, kulturnom i drugom, pojačana je potreba promicanja vjerskih sloboda i religijskih spoznaja. Komunikacijom su ljudi uvučeni u mrežu odnosa međusobnog upoznavanja i utjecaja čime se pokazuje kulturna i pedagoška ograničenost sekularizma. I ne samo to. Masovnije kretanje ljudi narušava ideje obrazovanja koje su vezane za logiku nacija - država istodobno pokazujući da sekularizam ne daje za kulturnu raznolikost i vjerski pluralizam; ne mari za unos različitog didaktičkog materijala u poduku, u obrazovanje, u mas-medije, u reklamu, u crtane filmove itd. Za unos elemenata drugačije kulture i drugačijih načina mišljenja u edukacijski prostor neophodna je *kulturna demokracija*. Sekularizam čak ometa funkcioniranje političke demokracije u polju prosvjetne politike, a unutar multikulturalnog društva. U evropskom izumu nacija - država bitne su "političke teorije koje žele identitet odrediti jednom i zauvijek, u opreci prema drugim skupinama i pojedincima koje isključuju, te tako održati na životu ideje i postupke koji su upropastili Europu".²³

Četvrto, pokazalo se očitim da je sekularizam (razvijena sekularnost) uključivao mehanizme eliminiranja demokracije i tolerancije. Njime se nisu mogla osigurati, ne samo prava vjerskih sloboda, nego i ljudska prava uopće. Nema zemlje u kojoj duh sekularizma nije poticao protureligijske propagande pokazujući se kao antireligijsko učenje.

Ovo su, rekao bih, osnovni razlozi zašto se danas u evropskim zemljama drugačije razmišlja o religiji i religijskom odgoju i o njegovom suglasju s društvenim i školskim odgojem, o razvitku skladnih odnosa između zajednica i o sprečavanju marginaliziranja pojedinaca, grupacija i njihove kulture. "Danas obrazovni sustavi i kulturna politika tih zemalja moraju ugraditi vjerski elementi u poučavanje i obrazovanje i o tom se problemu raspravlja na svim razinama.

Obrazovanje o vjerskoj slobodi, kao jednom od ljudskih prava i elementu demokratskog društva, trebalo bi s jedne strane spriječiti isključivanje i marginalizaciju pojedinaca i skupina, a s druge sklonost teokraciji."²⁴

Da li je Evropa na tragu misli jednog pedagoga: U velikom obrazovnom procesu čovječanstva sve je vjera, nada i ljubav. Racionalizam, a pogotovo sekularizam isuviše brzo ovo zaborave.

Osvrt

Oni koji nude mehanički prijenos sekularnog ustrojstva države u odgojno-obrazovni prostor trebali bi prije dokazati da je sekularizam izveden iz suštine odgoja a ne iz nečeg što je izvan njega, ne iz okolnosti koje se nalaze izvan odgoja - da je sekularizam moralna srž države, da je država odgojni zavod ili neki centar za obrazovanje, da je politika teorija odgoja i obrazovanja, tj. da svrhe politike i sredstva njihova ostvarivanja idu uporedo sa svrhama odgoja i obrazovanja, te da odgojno-obrazovni fenomen nije kulturni nego politički fenomen. Kada bi se ovo moglo znanstveno dokazati, onda ne bi bilo teško zaključiti da je nekadašnji "edukacijski sekularizam" bolji od današnje težnje Evrope da odgojno-obrazovni prostor uredi po principima političke demokracije, kulturne demokracije i vjerskog pluralizma. Međutim, odgoj ne trpi svrhe koje su njegovom bivstvu strane, koje ne odgovaraju njegovoj suštini. Kako svrhe politike ne idu uporedo sa svrhama odgoja/obrazovanja i kako sredstva njihovog ostvarivanja nisu ista, kako država nije odgojni zavod niti centar za obrazovanje, te kako je odgoj/obrazovanje kulturni a ne politički fenomen, to se sekularno ustrojstvo države ne može u doslovnom smislu prenijeti u odgojno-obrazovni prostor. Za teoriju odgoja/obrazovanja interesantna je država kao pravno-moralni red, a ne kao moć i sila, ne kao instrument vladanja. Država kao pravno-moralni red je dobro koje svaka

teorija odgoja mora tretirati (i) kao “obrazovno dobro”. Država kao moć i sila, kao instrument vladanja, ima dva osnovna zadatka koja teorija odgoja/obrazovanja samo konstatira. Ta dva zadatka su: a) da štiti prirodno pravo svakog čovjeka na odgoj i obrazovanje, tj. da omogući neophodne obrazovne ustanove za sve svoje građane i b) da osigura finansiranje odgojno-obrazovnog sistema.

Kako je odgojno-obrazovna djelatnost kulturni a ne politički fenomen, to se njeno ishodište ne nalazi u sekularizmu nego u interkulturalizmu. Upućenost odgoja/obrazovanja na interkulturalizam daje jedne, a upućenost na sekularizam druge rezultate. Prva upućenost godi samoj prirodi odgoja/obrazovanja, druga se toj prirodi suprotstavlja; prvom poštujemo i čuvamo samu prirodu odgoja/obrazovanja, drugom tu prirodu ignoriramo.

Pravda je moralna srž države kao zajednice vrijednosti, a ne sekularizam. Ako sekularizam nije moralna srž države, pogotovo ne može biti moralna srž teorije odgoja i obrazovanja. Logika i suština sekularizma nije logika i suština pravde. Kako je pravda najbliža čestitosti, čestitosti prema kojoj samo odgoj stremlji, to ista može biti moralnom srži teorije odgoja i obrazovanja. Zato je kulturna demokracija primjerena esenciji (suštini) odgojno-obrazovnog fenomena. Politička demokracija je primjerena njegovoj društvenoj egzistenciji. Može se, dakle, reći da je za odgoj bitna kulturna demokracija, dok mu je politička demokracija samo potrebna.

Sekularizmom se ne može škola učiniti mjestom uključivanja u zajedničku kulturnu mnogostrukost, mjestom upoznavanja međukulturalnog komuniciranja i upućivanja u ljudska prava. Sekularizam nije međukulturalna pedagogija i psihologija. Otuda se danas u Evropi, u kojoj se i rodio sekularizam, razmišlja i radi na ustroju odgojno-obrazovnog prostora po principima kulturne i političke demokracije i principima vjerskog pluralizma. Sve “teorije” da ne-

ma demokracije u obrazovanju bez sekularnosti danas su skoro istrošene i pokazuju se kao teške ideologijske zablude.

Danas imamo čitav niz argumenata da odgoj/obrazovanje ne traži dovršenu sekularnost. Dovršena sekularnost je sekularizam. Sekularizam je daleko od toga da bude humanizam, ali nije daleko od toga da bude antiteizam. Iako sekularizam nije isto što i antiteizam, znano, da u krajnjoj instanci teži da postane antireligioznost. Iako odgoj nije isto što i moral i vjera, znamo da u krajnjoj instanci teži da postane moral i vjera. Ovo su posve dva različita puta, koja proizilaze, ne iz političkog htijenja ili nehtijenja, nego iz same suštine ovih pojava.

Obrazovanje u kojem vlada, ne samo golemo naslijeđe konzervatizma nego i u kojem vlada naslijeđe sekularizma ne može biti faktor napretka i otvaranja prema svijetu. Društvo koje kani da se mijenja, tj. koje hoće preći u proces stalne promjene, koje hoće obrazovanje kao uzajamnu zavisnost nacija, mora se pozivati na kreativnost, kulturu, demokraciju, a ne na sekularizam. Da bi se djelovalo preko nauke za općeljudsku emancipaciju i humanizaciju ličnosti (npr. edukacijski tretman ljudskih prava i ljudskih sloboda, razvijanje tolerancije, dijaloga i antropološke kulture a razaranje predrasuda i primitvizma), te da bi se otklanjali degradirani i dotrajali pedagoški odnosi, odgoj i obrazovanje ne smiju biti upućeni sekularizmu nego interkulturalizmu. Tamo gdje je sekularizam jedini pokrovac školskom sistemu, humanistički odgoj ne može uzeti zraka. Otuda bilo koji oblik bahatog pretvaranja političkog u pedagoško sredstvo, ili obrnuto, je čin grube sekularizacije a ne nježne demokratizacije. Kad političar kaže da bez politike nema države, odgajatelj kaže bez odgojno-obrazovne djelatnosti nema kulture.

Odgoj/obrazovanje kao prijenos kulture, kao učenje kulture nema svrhu potaknuti pojedinca da grčevito brani svoj osobni identitet. Naprotiv, uvođenje pojed-

inca u svijet u kojem mu njegova tradicija i kultura pružaju određeno gledište o vrednotama od univerzalnog značaja je svrha odgoja/obrazovanja. Neophodno je, dakle, afirmirati univerzalni oblik nekih etičkih principa čija se vrijednost ne ograničava samo na područje jedne kulture. Za ovo je neophodno da odgojno-obrazovni sistem posjeduje određenu autonomnost, koja opet može napredovati zahvaljujući inovaciji i kritici. Kritika odgoja i obrazovanja, prije svega, pretpostavlja razlikovanje svijesti koja je izraz zbiljske proizvodnje života od svijesti u njenoj racionalizirajućoj ideološkoj i socijalnoj funkciji. Upućenost odgoja/obrazovanja na interkulturalizam čini školu mjestom uključivanja u zajedničku kulturnu mnogostrukost, mjestom upoznavanja međukulturalnog komuniciranja i upućivanja u ljudska prava.

Tamo gdje je jedan od glavnih ciljeva škole i obrazovanja da razvije svakog pojedinca prema njegovim sposobnostima, (i) zbog njega samog, bez obzira na njegovo društveno, religijsko ili političko opredjeljenje, tamo možemo reći da su demokracijska načela zaživjela u prosvjetnoj politici. Tamo gdje je nacionalnu samodovoljnost zamijenila svestrana uzajamna zavisnost naroda, kako u materijalnom tako i u duhovnom proizvođenju, demokracijski su principi na djelu. Tamo gdje najbolji duhovni proizvodi, bilo kojeg naroda, imaju mogućnosti da postanu opća dobra, prisutna je demokracija u obrazovanju. Prema tome, nježnu demokraciju koja godi nježnom tkivu odgoja/obrazovanja ne smijemo zamijentiti grubim sekularističkim skalpelom. **m**

Fusnote

- 1) Eduard Špranger ove objektivno važeće vrednote imenuje jednim pojmom - religija.
- 2) Termin "zajednica vrijednosti" koristi Keršenštajner u svojoj teoriji obrazovanja.
- 3) Keršenštajner, G. (1939), *Teorija obrazovanja*, "Geca Kon A.D.", Beograd, str. 223.
- 4) Više u: Canivez, P.(1999), *Odgojiti gradanina*, ČDurieux«, Zagreb.
- 5) Keršenštajner, cit. djelo, str. 219.
- 6) Više u: Pavlović, V.P. (1932), *Ličnost i odgoj*, "Tipografija" D.D. Zagreb.
- 7) Strategija "kulturalna demokracija" uvodi pojam "kulturalno državljanstvo" nasuprot pojmu "političko državljanstvo" (pravo glasanja, delegiranje političke moći), i pojam "socijalno državljanstvo" (socijalna prava). Ova strategija predstavlja pomak od elitističke ideje kulture prema koncepciji koja predviđa razvitak kulture raznolikosti u njezinim teritorijalnim, individualnim i grupnim manifestacijama. Uporedi: Perotti, A.(1995), *Pledoaje za interkulturalni odgoj i obrazovanje*, Zagreb; Erny, P.(1981), *Ethnologie de l'education*, Paris: PUF; Camilleri, C.(1985), *Anthropologie culturelle et education*, Lausanne: Delachaux & Niestle, and Unseco, Paris: PUF; Banks, J.A (1988), *Multicultural education - Theory and practice*, Boston, Allyun & Bacon i Ogbu, J. G (1989), *Pedagoška antropologija*, Školske novine, Zagreb.
- 8) Uporedi: Fromm, E. (1989), *Autoritet i porodica*, "Naprijed" i "Nolit" Zagreb.
- 9) Kreso - Pašalić, A.(1999), *Multietnički i multikulturalni odgoj nasuprot getoizaciji*, Naša škola 10/1999, Sarajevo, str. 15.
- 10) U običnom, svakodnevnom razgovoru recidivi sekularizma prolaze kroz naše uši. Nije teško da sami propratimo koliki će broj etiketa "On je zadržti vjernik", a koliko onih drugih "On je zadržti nevjernik", proći kroz naše uši, za pola mjeseca, mjesec dana ili pola godine.

- 11) Dakako, ja se ovdje ne pozivam na Mougnottea da bi zagovarao da neka od religija u BiH treba postati državniom religijom. Želim samo upozoriti da grubi sekularizam, tj. sekularističko zastranjivanje, za rzliku od nježne demokracije, može ozbiljno nauditi nježnom tkivu odgoja/obrzovanja. Država treba da stavi sve religije u istu ravan pa, shodno tome, i u obrazovnu ravan. Ona iz odgojno-obrazovnog sistema, a po principu demokracije, ne istiskuje religijski odgoj/obrazovanje. Država treba da omogući mirnu koegzistenciju različitih religija i u pravno-političkom i u odgojno-obrazovnom sistemu.
- 12) Mougnotte, A. (1995), *Odgojati za demokraciju*, "Educa", Zagreb, str. 160.
- 13) Isto, str. 161.
- 14) Isto, str. 159.
- 15) Isto, str. 161.
- 16) Sekularistički demokrati su politikpedagozi koji izjednačavaju sekularizam i demokraciju; koji sekularizam tretiraju kao međukulturalnu pedagogiju i psihologiju.
- 17) Marx, K. (1968), *Debate o slobodi štampe...*, U: K. Marx - F. Engels, Dela, prvi tom, str. 238. Beograd.
- 18) Uporedi: William J. (1990), *Raznolikosti religioznog iskustva*, "Naprijed", Zagreb i Keršenštajner, G. (1939), *Teorija obrazovanja*, "Geca Kon A.D.", Beograd.
- 19) Théevenir, A., *Enseigner les differences: La pedagogie des cultures entrangeres*, Paris, Etudes Vivantes, 1980. Prema: Perotti, A.(1995), *Pledoaje za interkulturalni odgoj i obrazovanje*, Educa, Zagreb, str. 17.
- 20) Perotti, A.. cit.djelo, str. 15.
- 21) Djeghoul A., Le mirage multikultural, Libération, 17 lipnja 1988. Prema: Perotti, A., *cit. djelo*, str. 63/4.
- 22) Uporedi: Arslan, E.(1995), *Zašto su muslimani nazadovali, a drugi napredovali*, Zagreb.
- 23) Perotti, cit. djelo, str. 16.
- 24) Isto, str. 23